

Dragana Ćorić
Novi Sad Faculty of Law

ACTIO POPULARIS AS AN INSTRUMENT FOR THE PROTECTION OF THE ENVIRONMENT

Introduction

The right to a healthy environment is one of important rights of solidarity in modern world. It became very important right, especially in last two decades, due to the development of society in general.¹ This right requires a healthy human habitat, including clean water, air, and soil that are free from toxins or hazards that threaten human health. Water is a critical component of health and a healthy environment. The right to water includes access to adequate amounts of clean water, for both consumption and sanitation. Water is also a requirement for the most basic activities vital to sustaining human life, including agriculture, cooking, and sanitation. Yet while water sustains life, it can also bring death if contaminated. Some of the deadliest diseases, which kill millions around the world each year, are carried in unclean water. Access to adequate amounts of clean water, for both consumption and sanitation, is a prerequisite for a healthy life. That is why it requires wider protection in many ways, especially access to information about the environment and access to courts (or justice), when there are some problems regarding the state of environment.

An important set of problem in access to justice in environmental matters surrounds the issue of who has what kind of standing in what kinds of procedures. This question is rather relevant, especially when it comes to public

¹ V. Rakić - Vodinelić, *Ljudska prava treće generacije - pregled osnovnih pravnih problema*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 56, 1989 (Supplement), str. 801.

participation, since it can take many forms.² In this paper, the author will examine what kind of impact, regarding enforcing environmental law, has *actio popularis* in some Danubian States. Danubian States include 13 states: EU Member States, candidate countries; some of them have stand of the threshold of membership, and some, like Serbia and Montenegro, are starting to forge closer ties with EU. On the other hand, the river Danube has been for centuries the major transport lane for the whole Europe and its protection is very important issue.

Closer co-operation in this wider European area can provide political, economic and environmental benefits to the whole region. That is why the Stability Pact initiated in 2001 the enhanced cooperation among those countries³. The other reasons were also matching the strategic aim of the Stability Pact with this Danube cooperation, as well as promoting some new mechanism for better cooperation between EU and other countries who are wanting to become the members of EU. That kind of dialogue will go even further, when, according to the opinion of the author of this paper, mechanisms for the protection of the Danube waterway get equal. It is also important to mention that there is no specific mechanism only for protecting the Danube, but all those countries use their general instruments of protection.

The meaning of *actio popularis* and its applicability in environmental issues

The term of *actio popularis* has a long historic pedigree. Translated from the Latin, it means literally people's legal action. It is an action to obtain remedy by a person or a group in the name of the general public, or other abstract entities such as morale, etc. without being or directly in an authorised way representing the victim. It is also known as „class actions“, but the difference is that it relates to an action filed by the representatives of a social layer affected by a certain problem. The main meaning of *actio popularis* does not know for that kinds of restrictions. It gives an opportunity to anyone to challenge any other act, wheter they are directly affected by it or not.

² Jeremy Wates: Access to Environmental Information, Doors to Democracy- Current Trends and Practices in Public Participation in Environmental decisionmaking in Central and Eastern Europe, The regional Environmental center for Central and Eastern Europe, june 1998.

³ Erchard Busek: The opening speach on the Danube Coperation Process Ministerial Conference in Vienna, 27. September 2002.

The ground for using this instrument is that the principles of environmental law and civil law are compatible. According to the principle of subsidiarity, the basic rules of environmental law and civil law might be substituted in the event of the lack of legal regulations on a certain topic. So, *actio popularis* became a procedural institution that can be applied both in civil law and environmental protection. The European Union declares the principle of everyone's right to a healthy environment, so *actio popularis* is very logical implication of this principle, as it is granted to all people, without any differentiation.

Because any individual or any group or any person in behalf of that group is entitled to use *actio popularis*, it has some other implications. For example, the verdict is binding the whole group, whether it gave its consent for that *actio* or not.⁴

It gives the extensive approach and often contradicts with the fundamental principles of the member states on access to courts, especially in environmental suits. Some say that there is a very reasonable fear that unrestricted access to the courts will be detrimental to the functioning of the jurisdictional system⁵ even if it is regarding the environment. The whole concept meets with strong resistance in most Member States in EU, mostly because it will allow any applicant to challenge any law or act of EC⁶. That is why there are few different forms of it. For example, only Portugal has provided the broad access for Non governmental organizations (in further text NGOs) to review decisions and claim compensation on behalf of the aggrieved party in order to preserve the environment⁷. In the same time in the Netherlands there is a so called indirect *actio popularis*, which can be used only in the case of procedures against permits which are regulated by an extensive public participation procedure⁸. This is rather broader approach than requiring an „interest“ or even „sufficient interest“.

In spite of that, the Art. 9 (3) of the Aarhus Convention states that members of the public should have access to administrative or judicial procedures, in order to challenge acts and omissions by private persons and public authorities, which contravene provisions of its national law relating environmental law. It

⁴ V. Rakić-Vododelnić, *op. cit.* str. 809.

⁵ Commission proposal for a Directive on access to justice, COM/2003/0624 final COD 2003/0246, http://europa.eu.int/eur-lex/en/com/pdf/2003/com2003_0624en01.pdf

⁶ Dominik Hanf: Talking with the "pouvoir constituant" in times of constitutional reform: The European Court of Justice on Private Applicants' Access to Justice, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 2003.

⁷ Nikolas de Sadeleer, Gerhard Roller: Access to Justice in Environmental Matters ENV.A. 3/ETU/2002/2003, Final report, pg.14.

⁸ *ibid.*

means that government institutions, NGOs or other people have the right to enforce the law against private persons outside the government. It is important to emphasize that this right belongs to all members of the public who are affected or likely to be affected by environmental decision-making.⁹ On the other hand, that right have also the public, or even an ombudsman, to enforce against a government act or omission.¹⁰ The *actio popularis* is fully consistent with named article of the Aarhus Convention, although it is not explicitly named. The Convention allows any person who asked for information and did not receive it or received an inadequate response, to sue; then any person who was not allowed to participate in an environmental decision. This right means also that any person can sue another private person or public authority, for violating national environmental laws, or even more, any person has a right to sue for denial of the right to live in an environment adequate to his or her health and well-being.¹¹ Generally speaking, the access to justice in environmental case is possible for anyone, who can claim sufficient interest, which can be defined as „only those with „impairment of a right“.¹²

The Aarhus convention is not still ratified in Serbia and Montenegro. But, in our law there can be recognized some elements of it.

***Actio-popularis* in some Danubian States**

According to some laws, to gain a standing a plaintiff, one must claim that his or her rights have been affected. It is the opposite of *actio popularis* which allows anyone to challenge any law or act, and to access to the court, although their own rights were not directly affected. Most of the countries of the Danube Basin use a model of *actio popularis*, which means that any person can sue government when it breaks the law. It is a kind of direct citizen's enforcement,¹³ which is not yet well developed in Europe. This doctrine allows any member of the public to bring an action for the protection of the public weal.

⁹ Paul Bowden: Europe – a Regional Overview, The International Comparative Legal Guide to Environmental Law 2005, Global Legal Group, 2005, pg.11.

¹⁰ John E. Bonine: The public's right to enforce environmental law, in Handbook on Access to Justice under the Aarhus Convention, the Regional Environmental Centre for Central and Eastern Europe, 2003

¹¹ What is the Aarhus convention, pamphlet, pg.7-8

¹² Ibid. It is better, even wider approach, because it does not require any injury or specific interest.

¹³ John E. Bonine: Standing to Sue: The First Step In Access to Justice, University of Oregon, 1999.

The results are different, sometimes there are order to remove a source of danger or disturbance, or to prevent damage or disturbance.

As to that, in the former Yugoslav law existed the environmental action, that was by its nature *actio popularis*. Today, two former Yugoslav republics- **Croatia**¹⁴ and Serbia and Montenegro kept the same provisions of the former federal Code of Obligations of 1978 which in Art. 156¹⁵ provided the possibility that anyone, regardless of whether there is a interest or not, may bring an action with the protecting environmental rights that are of collective interest. Anyone may place a demand for another person or group to remove the source of hazard or danger threatening to cause a significant damage. The protected objects are invaluable, and their protection has a significance that surpasses an individual case. The legal lawsuit based on this provision, called „an ecological lawsuit“, features as *actio popularis*, because it can be used even by persons who are not directly affected by any hazardous activity. But we can emphasize the importance of „the significant damage“, which means that the damage from that activity would be greater that benefits from the same source.

But it was changed by the law on Criminal procedure, which stated in Art. 250-261 that all offences against the environment are being prosecuted *ex officio*. That means that the role of private persons or NGOs in environmentally related criminal matters lies only in initiative to submit a report to that office.¹⁶ Also, „class actions“ are not available for pursuing environmental claims, as well as penal or exemplary damages.¹⁷

In **Hungary**, the sort of *actio popularis* is first appearing in Act LIII of 1995 on the protection of the environment¹⁸. Section 99 authorizes the public prosecutor, environmental associations and social organizations to forward people's actions in cases involving the endangering, harm to or pollution of the environment. Courts may establish responsibility and may compel restoration. This opportunity is given to individuals only if they were directly affected/interested in other way to enter the administrative procedure regarding environmental issues. Nevertheless, in the event of harm caused to someone by an activity endangering the environment, sections 345-346 of the Civil Code

¹⁴ Recommendations on implementation of the Aarhus Convention, prepared by NGO Green Action, Zagreb, material from the International ECO Conference : The Aarhus Convention and its Implementation, Dubrovnik, 2000. This Convention was adopted in Croatia in 1999.

¹⁵ The source in Croatia : Zakon o obveznim odnosima, Narodne novine br.53, Oktobar 1991.

¹⁶ Narodne novine br. 53, oktobar 1991. The situation is still the same.

¹⁷ Tomislav Tus, Martina Prpic: Country questions and answers Chapters- Croatia, The International Comparative Legal Guide to Environmental Law 2005, Global Legal Group, 2005, pg .88-93

¹⁸ Máté Julesz : Interdisciplinary fields of environmental law and new branches of civil law, available on <http://jesz.ajk.elte.hu/julesz15.htm>

should be applied. But there is no *actio popularis*, which would ensure the right of civil litigation for some organizations when the assets of larger communities or of the society are threatened or destroyed by a pollution activity.

Also, based on the new Hungarian Environmental Protection Code, NGOs in principle can also go to court if the governmental administration does not fulfill its responsibilities, according to the following provision: „In case of a hazard being posed to the environment or the environment is being damaged or polluted, organizations are entitled to intervene in the interest of the protection of the environment and to request the government organ or local government to take appropriate measures falling under its powers, or to file a lawsuit against the abuser of the environment“ (Art. 99). In this case, „the party to the case may request the court to enjoin the party posing the hazard to refrain from the unlawful conduct (operation); or oblige the same to take measures necessary for the prevention of the damage.¹⁹

It is also possible in some countries to bring a case in civil court against government agencies using the possibility to sue an employer if an employee causes damage to somebody. This represents a special case of responsibility when the employer is an administrative body. In this case, in Hungary for example, the conditions are restricted: „For damage caused by administrative measures, compensation can be sentenced only if those who suffered damage had exhausted the regular remedies and the damage would not have been possible to avert through regular legal remedies.“

Environmental Protection Laws give similar broad rights to individuals and NGOs in Romania and Bulgaria, where the rights are extended to any physical person as well. The „*actio popularis*“ in Croatia and Serbia and Montenegro mentioned above also applies for actions against polluters.

In *Slovenia*²⁰, everyone has standing in cases of removal of immediate and/or significant danger to anyone. This right is based on the constitutional right to a healthy and clean environment. Individual citizens, their associations, unions and organizations may file a suit with the civil court demanding the suspension of a so-called „action into the environment“ (activity or project) if such an „action“ presents or will present an immediate threat to the environment, a critical environmental strain or damage, or a direct danger to the life and health of the people. Such an action can be prohibited if the likelihood of the above-mentioned effects can be demonstrated with reasonable certainty. The

¹⁹ Doors for Democracy, The regional environmental centre for Central and eastern Europe, June 1998. It is also important to add that in 2002 Hungary started Twinning Project with Germany, on the implementation of the EU water Framework Directive, which significantly changes the approach to this issue. Niko Sommerwerk: German- Hungarian Twinning Project, Danube Watch, 2/2005, available on www.icpdr.org

²⁰ Milada Mirkovic: Chapter 14, Doors to democracy, June 1998

court may suspend or prohibit the commencement of the action only if it is not possible to prevent such effects by other means (EPA, Article 100). In addition, individuals or NGOs cannot bring suit against a polluter merely for exceeding prescribed emission standards; one of the above-mentioned threats must be present.

In *Austria*, the situation is even more different. If public officials fail to implement laws or they act in other way incorrectly, individuals can only appeal to the court or to the higher administrative body when their individual rights are affected. But as mentioned above, environmental standards are not defined as rights of individuals. Logical implication is that in Austria does not exist *actio popularis* as there is no solid ground for that.²¹

In *Germany*²², the constitution provides only a common right on access to court, not a specific one confined to special or environmental issues. In the sense of the common rule all administrative acting must be executed in accordance with existing law. If the administration does not act according to law and if individual rights can be affected through this breach of the law, a court action is admissible.

On the other hand there are limitations concerning which right provides protection to the individual. According to the so-called theory of protective law of the federal constitutional court, it is not sufficient to claim that an environmental law provision has been infringed. Furthermore, the provision in doubt has not only to serve public interests, but has to aim at the protection of single individuals. In other words it has to give a public right to the subject. Only then is a violation of a personal right regarded as legally based ground for accessing the court or even to go on administrative way of handling the situation.

Only under the precondition of a breach of the law and if through this an individual right is harmed, can a court case be successful (annulment or [in most cases] modification of the administrative decision). Recognized nature protection groups have access to court review under some preconditions when Nature Protection Law has been infringed. For the citizens, enforcement of a law is only possible if they are concerned with rights of their own. The concepts of personal, legal and collective interest, as well as *actio popularis* do not exist as relevant concepts. Everything is focused on the protection of subjective rights. Also, in Germany the actions of the NGOs are restricted to raising nature conservation as grounds for bringing an action, and therefore no judgement can be made on the question whether other subject areas would be raised by the **NGOs** if the law allowed broader rights of action by environmental as-

²¹ Paul Luiki, Hubert Resch: : Country questions and answers-Austria, The International Comparative Legal Guide to Environmental Law 2005, Global Legal Group, 2005, pg.58

²² Peter-Christoph Storm: Preface to the Book on the environmental laws in Germany, 2nd Edition, Inter Nationes, Bonn, 2000.

sociations. Within these limitations, the majority of the cases concern the conflict between nature conservation and large infrastructure development projects for which a plan approval decision is required²³

In **Bulgaria**, when it comes to environmental issues, access to the court is granted to individuals and NGOs, when they are interested to do that. But there is no further explanation to what does it mean, whether they are directly affected by some act or not.²⁴ Standing in actions against polluters is granted to everyone: NGOs, communities or any individual, and it is independent upon interest of plaintiff, or else- upon suffering damage.

Conclusion

The Danube River Protection Convention includes the involvement of the public in the framework of general protection of the environment. It is important as we all use water in our daily lives. So far, accomplishing the objective of the legislation in all Danubian States, which is the achievement of „good status of all water by 2015“²⁵, seems very realistic. Also, *actio popularis* is required especially in environmental issues, and also regarding the status of all waters. Current experiences show that this concept could be really successful, although a lot of Danubian States do not recognize it. Serbia and Montenegro, heading to the integration process into EU, have already accepted new tendencies regarding the protection of environment in new set of laws, which have passed in late 2004.

²³ Nikolas de Sadeleer, Gerhard Roller: *Access to Justice in Environmental Matters...*, pg.17: Wolf Spieth, Bernd Ochtendung: *Country questions and answers-Germany*, *The International Comparative Legal Guide to Environmental Law 2005*, Global Legal Group, 2005, pg.172.

²⁴ Although this information comes from *Doors to democracy*, which is published in 1998, the situation has not changed since then, ppg.118-120

²⁵ Jasmine Bachman: *Putting Public Participation into Practice*, *Danube Watch*, 2/2005, available on www.icpdr.org

Dragana Ćorić
Novi Sad Faculty of Law

Actio Popularis as an Instrument for the Protection of the Environment

Abstract

An important set of problems in access to justice in environmental matters surrounds the issue of who has what kind of standing in what kinds of procedures. This question is rather relevant, especially when it comes to public participation, since it can take many forms. In this paper, the author will examine what kind of impact, regarding enforcing environmental law, has *actio popularis* in some Danubian States.

Марко Божих, асистент-приправник
Правног факултета у Новом Саду

**MICHEL TROPER:
«LA PHILOSOPHIE DU DROIT»,
PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCE,
PARIS, 2003, 126 СТРАНА**

«Филозофија права» је последњи објављени наслов Мишела Тропера. Реч је о делу великана француске правне науке, признатом ауторитету којем се престижна ревија за теорију права *Droits* недавно одужила тематским бројем посвећеном његовом стваралаштву (*Droits*, бр. 37/2003). Сама чињеница да иза дела стоји угледна *Presses Universitaires de France*, и њена позната едиција *Que sais-je?*, довољно говори о репрезентативном месту аутора и његовог опуса унутар савремене француске правне мисли.

Свој поглед на филозофију права Тропер започиње готово уџбеничком констатацијом да су размишљања посвећена овој теми толико разнолика да, једнако као што нема сагласја по питању шта је право, нема га ни поводом предмета, функције, па чак ни у погледу имена дисциплине коју зовемо филозофија права. Управо зато, Троперова књига, у првом поглављу насловљеним «Шта је то филозофија права?» (стр.9-26), не почиње одређивањем предмета, садржаја и методе ове дисциплине, већ приказом њене три основне и најкарактеристичније дилеме.

Дилема којом аутор отвара своју расправу је у ствари питање избора: филозофија или општа теорија права? И мада начелно сагласан са широко прихваћеним мишљењем о теорији права као позитивистичкој реакцији на спекулативну методу филозофије права, Тропер се држи мишљења да праве разлике између две дисциплине у ствари нема. Он нас подсећа да смо

сведоци да правна књижевност обилује теоријама права насталим из пера убеђених јуснатуралиста, а да је још већи број аутора позитивистичке оријентације које заокупљају теме филозофије права. Стога «Здрав разум нам налаже да ове појмове сматрамо синонимима» (стр. 12)

Други антитетички пар је Троперу далеко занимљивији. У питању је однос између филозофије права чији су аутори правници и оне иза које стоје филозофи. У питању је занимљива, релативно нова, али никако оригинална, «троперовска» дистинкција. Разматрања на ову тему налазимо и раније у француској правној мисли (види нпр. М. Villey: *Nos philosophes en face du droit, Archives de philosophie du droit*, том 17, 1972., стр. 285). Троперов допринос овој теми лежи у сумирању резултата ранијих размисљања на ову тему и критици оба приступа. Наиме, он закључује да у решавању фундаменталних правних проблема филозофија права филозофа најчешће полази са позиција великих филозофских система, што је чини неподесним подухватом из најмање два разлога. С једне стране стога што је склона занемаривању правне емпирије, тј. живе стварности права, и с друге, зато што ју је често врло тешко разликовати од сродних дисциплина – филозофије политике, морала и науке. Филозофија права правника, сасвим супротно, полази од искуства правног живота, чиме остаје ближа правном феномену, али се у суштини претвара у један само нешто апстрактнији опис правне праксе.

Конечно, као трећу антиномију филозофије права Тропер препознаје вечити антагонизам јуснатурализма и правног позитивизма. По његовом мишљењу не ради се о превазиђеној теми већ о дилеми око које се колеба и модерна правна мисао. У свом приказу оба правца Тропер се не удаљује од уврежених и разрађених теза. Ипак он изненађује неким закључцима. Тако нпр, заобилазећи раскош миленијумске историје природног права и плејаду његових великана, он у жижу свог приказа јуснатуралистичких гледишта ставља сасвим атипично природноправно учење Мишела Вилеја (*Michel Villey*). С друге стране, бавећи се правним позитивизмом он преузима Бобијеву (*Bobbio*) идеју о три могућа приступа овом правцу – о правном позитивизму као методологији права, као општој теорији права и као идеологији. У питању су три потпуно различита концепта и у начелу «позитивистичка теорија права се не би смела бркати са идеологијом, коју понекад такође зовемо „позитивизам“, и по којој дугујемо послушност праву» (стр. 21).

Тропер прво поглавље завршава скицирајући постојеће стање филозофије права, илуструјући га главним токовима унутар англо-америчке, француске, немачке и италијанске савремене правне мисли.

У другом поглављу, «Правна наука» (стр.26-66), Тропер полази од претпоставке да као и свака друга, и правна наука претендује да представља

једну дескрипцију објективне стварности. Дакле, Тропер као позитивиста сматра да правна наука има задатак да као једна емпиријска дисциплина опише објективно постојеће право, онако какво оно стварно јесте, онако како оно гласи. Такво одређење отвара фундаменталне методолошке тешкоће везане за могућност њеног заснивања. Ово поглавље Тропер у целини посвећује испитивању тих тешкоћа.

Заправо, основну дилему у даљем развоју својих разматрања Тропер препознаје као у питању да ли је правна наука заиста наука, односно да ли је она могућа као једна емпиријска дисциплина. Квалитет одговора на ово питање директно је условљен питањем да ли је право емпиријски проверљива чињеница? У ствари, оно што представља окосницу другог поглавља, као централног дела Троперовог рада, је управо питање дефиниције права као предмета правне науке. Разматрајући ово питање Тропер нам нуди избор између два, у основи позитивистичка одговора – нормативизма и реализма.

Нормативистички приступ најбоље репрезентује Келзенова (*Kelsen*) *Чиста теорија права*. За Тропера, она је компромис између јуснатурализма, од којег преузима третирање права као требања, а не као чињенице, и изворног позитивизма од којег задржава идеју да правна наука треба да остане опис важећег права, тј. да се уздржи од било каквих вредновања позитивноправних решења. Но, сама Келзенова амбиција да правну науку одреди као опис важећег права, онемогућава га у покушају да је заснује и као емпиријску дисциплину. Важење није чињеница. Важење сваке норме зависи од неке више норме услед чега чин важења остаје емпиријски непроверљив. Тако, како Тропер указује, *Чиста теорија права* осујећује саму себе.

На другој страни, реалистички приступи теже заснивању једне емпиријске правне науке по другом основу. Реалисти право не посматрају као требање, већ као чињеницу. Тропер преузима као најрепрезентативније гледиште Росово (*Ross*) схватање права као једне психосоцијалне чињенице која се идентификује са поступањем судија. Право није оно што је позитивним прописом установљено, већ оно што судови изричу и оно што се преко судске власти примењује. Реалистичкој концепцији Тропер замере, пре свега, то што је у својим емпиријским истраживањима политичких, економских, културних и других чинилаца који условљавају понашање судова онемогућила аутономност правне науке која је «изгубила сваку посебност и постала нераздвојна од социологије и психологије» (стр. 42). Осим тога, реалисти наилазе на исти проблем са којим се суочавају и нормативисти. У покушају да одреде разлог због којег би неки судија сматрао себе обавезним да пресуди по некој норми, реалисти би стигли до истог

одговора – зато што је то прописано неком вишом нормом, што их опет враћа на проблем важења.

Последњи део другог поглавља посвећен је решавању питања шта би требало да буду задаци претпостављене правне науке. У одговору на постављено питање Тропер указује на један претходни проблем: ако прихватимо да правна наука треба да описује норме, онда нам основни проблем представља чињеница да ми ту норму испрва и не видимо. Оно што ми видимо јесте текст кроз који је нормотворац норму изразио. Тако, пре било каквог описивања, правној науци се као задатак намеће откривања норме коју би требало да опише. Откривање норме је у ствари тумачење израза који је истовремено и скрива и носи. Тиме у ствари правна наука постаје техника тумачења права, чиме дефинитивно губи свој емпиријски карактер, и нужно се удаљава од позитивистичког идеала за којим тежи.

Посебан проблем на путу заснивања једне правне науке представља и то да, будући да норме нису чињенице, ни односи међу њима нису каузални. То што неко треба да плати порез, не значи да ће га и платити. Самим тим, закључује Тропер, правна наука никада не би могла имати за задатак описивање објективно постојећих узрочно-последичних веза, што јесте основна карактеристика сваке модерне науке.

Трећи део Троперове «Филозофије права» насловљен «Структура права» (стр. 66-98) окренут је неким најфундменталнијим питањима ове дисциплине. Прво међу њима је одређивање појма правне норме. Тропер у ову анализу улази користећи се познатом Фон Рајтовом (*Von Wright*) систематизацијом најчешће претпостављаних критеријума за разликовање правне од других облика друштвене регулације. Одбацујући један по један међу њима, Тропер стиже до Бобијевог схватања права као координиране целине правних норми и идеје да правна норма атрибут правности стиче само захваљујући својој припадности правном систему. Тако стижемо до Троперовог одређења права: Право је систем који се битно разликује од осталих нормативних система својом карактеристичном структуром. Анализа ове структуре чини главни део ауторових даљих разматрања. У том смислу Тропер се посебно бави питањем хијерархијске организованости правног система и теоријама извора права. Дуже се задржава само на другом проблему. Наиме, аутор нас води у преиспитивање широко заступаних волунтаристичких гледишта о вољи нормотворца као основном извору права, да би у наставку више пажње посветио разматрању два нај-проблематичнија извора - обичају и судској пракси.

Последње, четврто поглавље, «Правно расуђивање» (стр.98-125), посвећено је тумачењу права и правној логици.

Као што смо већ нагласили, тумачењу права Тропер посвећује доста пажње и на претходним страницама своје књиге. Он у њему види главни

задатак правне науке а на овом месту се систематичније посвећује овој проблематици излажући своја гледишта о методама, предмету, субјектима и значају тумачења права. У оквиру ове теме, посебну пажњу плени ауторова анализа стварне моћи и граница аутентичног тумачења.

Бавећи се правном логиком, Тропер полази од начелног питања да ли је каква логика примерена праву. С друге стране, пита се, да ли, ако је таква логика и могућа, она заиста може бити модус усмеравања, разумевања и координирања позитивног права. Тако, на последњим страницама Троперовог дела, критици бивају изложени савремени погледи на правну логику: Идеја деонтоичке логике Калиновског (*Kalinowski*) и Рајта, односно њој супротстављена аргументација *Нове реторике* Хаима Перелмана (*Chaim Perelman*) и његових следбеника.

Посматрајући Троперову «Филозофију права» у целини, чини нам се да језгро овог рада смештено у, и по обиму најзначајнијем, другом поглављу. Питања која се тамо постављају, само се даље разрађују у наставку текста. По нашем мишљењу, дело би, без двојбе, у поднаслову могло да гласи «О могућности заснивања правне науке». И управо је у томе најзначајнији допринос Троперових размишљања. Наиме, то што ова «Филозофија права» данас, у времену неприкосновености правног позитивизма, озбиљно доводи у питање један од постулата позитивистичке догме – идеју о праву као науци, на најбољи могући начин показује прави значај, улогу и место неоправдано занемарене филозофије права. Ово признање нашој дисциплини тим је веће и лепше што долази из пера декларисаног позитивисте, аутора невеликог опуса али несумњивог ауторитета, тако рећи живог патријарха француске правне науке - Мишела Тропера.

У сваком случају реч је о систематичној и садржајној књизи. У питању је читак текст који одликује кратка и јасна реченица, језгровита мисао и прегледност излагања. Нема ту ничег од тешког, одвећ софистицираног језичког израза, на који смо навикли да наилазимо код француских аутора. Напротив, ради се о књизи кроз коју се читалац лако и са уживањем креће.